

До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму

© Ю. Г. Лосицький

Стаття присвячена розгляду питань розвитку монументальної архітектури середньовічного Криму з V по XV ст.

Монументальній архітектурі середньовічного Криму присвячено багато праць, що так чи інакше порушують майже всі основні аспекти її вивчення. Було розроблено типологію будівель, розглядалися гіпотези типологічної періодизації, еволюції розвитку та генезису архітектури Криму. Однак при цьому лишилися нез'ясованими кілька питань, що могли б суттєво вплинути на уявлення про її еволюційний розвиток.

По-перше, остаточно не вирішене питання про еволюцію будівельної техніки, не розкритий взаємозв'язок між змінами архітектурно-планувальних типів споруд, їх конструкцій і методів мурування стін та склепінь, немає чіткої періодизації будівельних прийомів. По-друге, дуже мало досліджені методи проектування середньовічних архітекторів Криму як додаткове джерело вивчення архітектури даного регіону.

У статті автор спробував дослідити типологічну еволюцію монументальної архітектури середньовічного Криму на фоні загальноісторичної картини розвитку регіону за допомогою порівняльного аналізу трьох основних аспектів архітектурно-будівельної характеристики: архітектурно-планувального типу, будівельних конструкцій і методів середньовічного проектування. Ці три аспекти розглядаються спільно з результатами археологічних досліджень і їх історичної інтерпретації.

Серед монументальних споруд Криму відомі такі типи: базиліки, перекриті кроквами; базиліки, перекриті склепіннями; центричні; хрестоподібні і хрестовокупольні споруди, а також однефні храми (рис. 1).

Зупинимося коротко на кожному з них.

Базиліки, перекриті кроквами — це тринефні одноапсидні споруди, що мали зал, поділений на три нефи двома поздовжніми рядами колон. Колони несли на собі аркади або архітрави зі стінами підвищеного центрального нефа (так званий базилікальний розріз). З боку головного входу до залу прилягав нартекс, що доповнювався іноді екзонартексом. Зовнішні абриси апсид кримських базилік були тригранні (половина правильного шестигранника), п'ятигранні (половина правильного восьмигранника) або напівкруглі. Оскільки в деяких випадках під лізніми апсидами напівкруглого абрису були виявлені грановані апсиди, то можна вважати, що гранована форма апсид була більш ранньою, ніж напівкругла.

Найбільше поширення споруд цього типу за межами Криму припадає на V—VI ст. Існує думка, що кримські базиліки походять з прибережних районів Малої Азії (А. Л. Якобсон). Однак з нею не можна цілком погодитись, тому що відомі їх ближчі аналогії — храм Іоанна Хрестителя Студійського монастиря в Константинополі¹ (463 р.) і базиліки св. Аполлінарія і св. Віталія в Равенні² (VI ст.), які є зразками константинопольської архітектури.

Результати археологічних досліджень кримських базилік часто трактуються неоднозначно. Знахідка у колодязі, перекритому стіною Уварівської базиліки, монети Тіберія-Маврикія (582—602 рр.), наприклад, дала підставу К. К. Косцюшко-Валюжиничу датувати споруду

¹ Millingen A. Byzantine Churches in Constantinople.— London, 1912.— P. 56.

² Peusner N. Historia architectury Europejskiej.— Warszawa, 1979.— T. 1.— S. 20, 21.

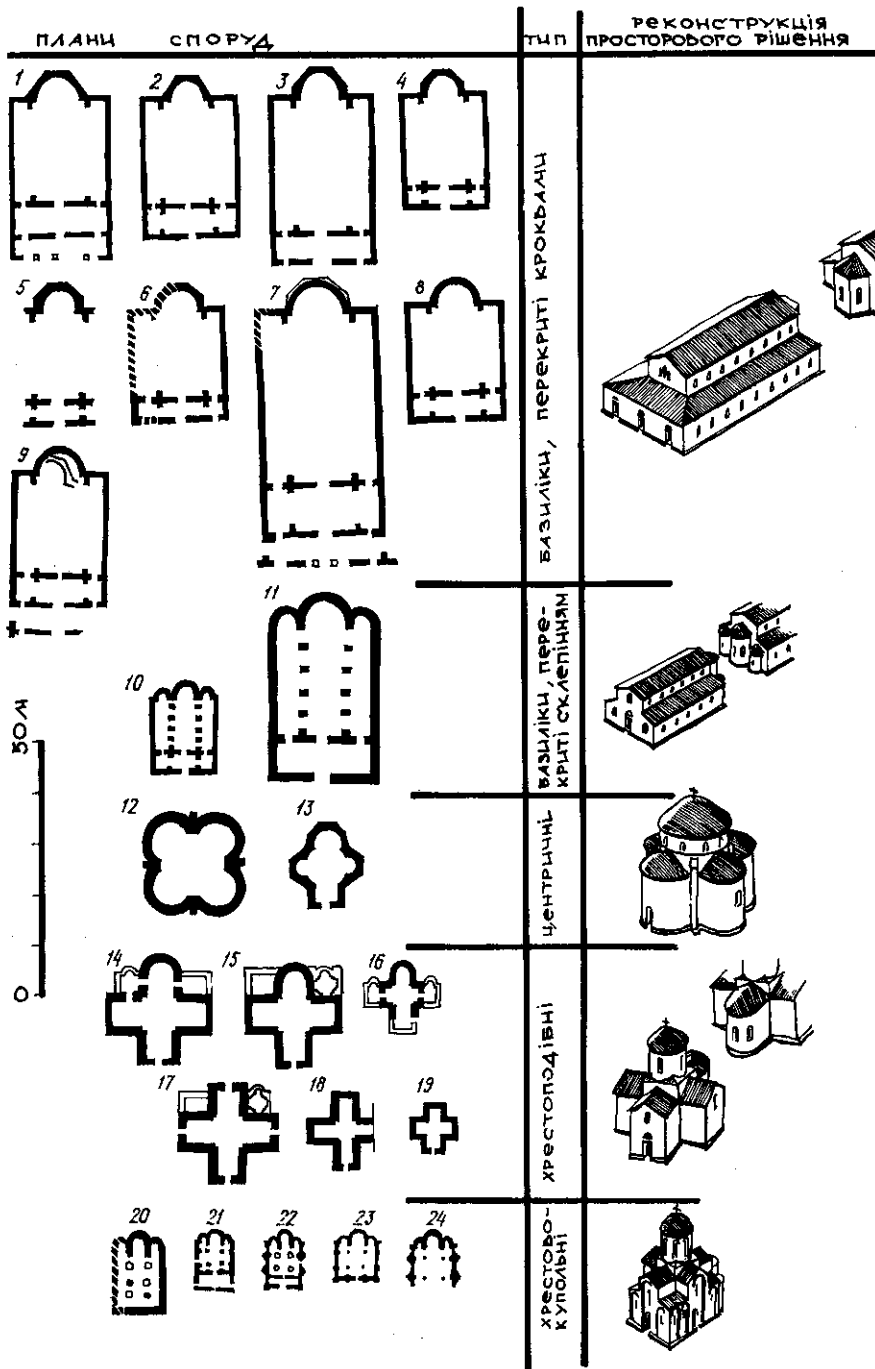

Рис. 1. Архітектурно-планувальні типи монументальних споруд: 1. Східна базиліка, 2. Базиліка на Мангулі, 3. Західна базиліка, 4. Базиліка 32 р., 5. Базиліка біля собору, 6. Північна базиліка, 7. Уварівська базиліка, 8. Базиліка в базиліці, 9. Базиліка 35 р., 10. Базиліка в Партенітах, 11. Базиліка на горбі Телсень, 12. Чотириапсидний храм, 13. Хрещальня біля Уварівської базиліки, 14. Храм з ковчегом, 15. Храм під собором, 16. Храм на некрополі Мангула, 17. Загородній храм, 18. Прибудова до Східної базиліки, 19. Прибудова до Західної базиліки, 20. Шестистовповий храм, 21. Храм № 9, 22. Храм № 21, 23. Церква в с. Лаки, 24. Храм Іоанна Предтечі в Керчі. (№ 1, 3-9, 12-15, 17-22 знаходяться в Херсонесі).

не раніше VII ст.³ Проте А. Л. Якобсон вважає, що базиліка належить до більш раннього періоду, а стіну, що перекрила колодязь, добудовано пізніше⁴. Деякі розбіжності викликає також датування базиліки (1935 р.) і її будівельна періодизація⁵. В досить широкі межі VI—VII ст. датується базиліка на Мангуші⁶. Датування аргументовані стилістичними аналізами імпортованих мармурових деталей, залишків мозаїчних підлог та аналогіями споруд, що розташовані далеко за межами Криму. А. Л. Якобсон визначає хронологічні межі будівництва базилік такого типу V—VI ст., пов'язуючи їх з періодом християнізації Криму і загальним піднесенням монументального будівництва часів Юстиніана I⁷.

Базиліки, перекриті склепіннями, що мають багато аналогій в архітектурі Болгарії VIII—IX ст., представлені в Криму лише двома спорудами — базиліками у Партенітах і на горбі Тепсень. Обидві вони мають по три напівкруглі апсиди, замість колон — по два ряди стовпів. Така їх особливість пояснюється збільшенням навантажень на опори від склепів, менші прогони перекриттів і значно більшу відносно цих прогонів товщу стін, що мали гасити своєю масивністю розпір склепіннь. Результати археологічних досліджень визначають час їх будівництва XIII—XI ст.⁸

Центричні споруди, утворені приляганням до круглої підкупольної основи кількох додаткових об'ємів, представлені лише двома пам'ятками — Хрещальною біля Уварівської базиліки і Чотириапсидним храмом у Херсонесі. А. Л. Бертьє-Делагард на підставі знайденого у водостоці басейну скарбу монет датує Хрещальню VI—VII ст.⁹

На думку О. І. Домбровського, первісний декор інтер'єра споруди свідчить про те, що вона збудована в іконоборчий період VIII ст. Чотириапсидний храм датується за останніми дослідженнями не раніше VII ст.¹⁰

Хоча центричні споруди виникли дуже давно (наприклад, Пантеон у Римі), найбільш близька аналогія Чотириапсидному храму — церква св. Трійці в Полюді поблизу Спліта IX ст.¹¹

Хрестоподібні споруди (у Криму їх відкрито шість) отримали свою назву за планом у вигляді рівнокінцевого грецького хреста. Такі споруди відомі з V по XII—XIII ст. До ранніх відносяться, наприклад, мавзолей Галли Плакідії в Равенні (V ст.)¹² і прибудова до храму Апостолів у Константинополі (VII ст.). Перша збереглася до наших днів, має перекриті склепіннями відгалуження хреста і квадратний у плані барабан, перекритий повним купольним склепінням. До пізніх (XI ст.) належать храм в Ніні (Югославія) і Сентінський храм в Карачаєво-Черкесії (XI ст.)¹³. Від мавзолею Галли Плакідії вони відрізняються круглим у плані барабаном, перекритим напівсферичним куполом, що спирається на паруси. Це прийом переходу від квадратної основи до круглого барабана, який з'явився близько VI ст. і не був ще відомий будівельникам Галли Плакідії. Хрестоподібні споруди мають також напівкруглі апсиди в східному відгалуженні хреста. У трьох з шести хрестоподібних храмів Криму східне відгалуження хреста нічим

³ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1897 г. // ОАК 1897.—СПБ, 1900.—С. 97—113.

⁴ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.—1959.—№ 63.—С. 160.

⁵ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. // Крым. АССР, 1938.—С. 80—129; Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 180—182.

⁶ Тиханова М. А. Отчет о раскопках 1938 г. // МИА.—1953.—№ 34.—С. 387.

⁷ Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 180—182.

⁸ Репников Н. И. Партенитская базилика // ИАК.—СПБ, 1909.—№ 2.—С. 91—140; Бабенчиков В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма.—М., 1958.—С. 101—110.

⁹ Бертьє-Делагард А. Л. О Херсонесе // ИАК.—СПБ, 1907.—№ 21.—С. 80.

¹⁰ Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса // СА.—1982.—№ 1.—С. 155—169.

¹¹ Бошковић Б. Архитектура средњег века.—Београд, 1967.—С. 184.

¹² Бертьє-Делагард А. Л. Указ. соч.—С. 5—7.

¹³ Бошковић Б. Указ. соч.—С. 183; Владимиров И. А. Храм близ аула Сенты Кубанской области // ИАК.—СПБ, 1902.—№ 4.—С. 1—14.

не відрізняється від інших (як у Мавзолеї Галли Плакідії), а в трьох інших воно закінчується напівокруглою апсидою, (як у Сентінському храмі й храмі в Ніні). Однак це не дає підстав розділяти їх за часом будівництва, оскільки ця відмінність носила суто функціональний характер. Споруди, що були меморіями, не мали напівкруглої апсиди, потребували її лише приміщення, призначені для служби.

Серед хрестоподібних споруд серйозно досліджувалися три храми, зокрема так звані із ковчегом і Загородній — 1897 і 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжиничем, а у 50-ті роки — О. І. Домбровським. Перший на підставі знахідки ковчежцю з мощами під вітарем Храму з ковчегом і за аналогією з мавзолеєм Галли Плакідії, згодом відносив ці споруди до V—VI ст.¹⁴ О. І. Домбровський за матеріалами, знайденими у субструкціях підлоги Загороднього храму і засипу під підлогою Храму з ковчегом, дійшов висновку, що обидві споруди збудовані не раніше XI ст.¹⁵ Храм на некрополі Мангула, досліджений 1981 р., датується IX—X ст.¹⁶

Хрестовокупольні споруди в архітектурі Криму представлені храмами № 9, 34 і 21 (Херсонес), а також церквою Іоанна Предтечі (Керч) та церквою в с. Лаки (не збереглася). Це триапсидні тринефні споруди, де в перетині поздовжнього і поперечного головних нефів утворюється підкупольний квадрат, який спирається на стовпи таким чином, що стіни цих нефів виявляються поставленими на арки, вивільнюючи прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди вінчає купол на високому барабані.

У період поширення хрестовокупольних споруд наприкінці XII — у XIII ст. вся європейська архітектура переживала зміни стилістичного спрямування щодо декоративного оформлення фасадів. У відносно короткий проміжок часу значного поширення набули багатовиступні пілястри, перспективні портали, декоративні ніші, пластичні прикраси. До споруд з таким вишуканим декором відносяться храм № 21 в Херсонесі, церква Іоанна Предтечі в Керчі і церква в с. Лаки.

Апсиди хрестовокупольних храмів мають напівкруглі або багатогранні зовнішні абриси. Однак на відміну від багатограних абрисів апсид базилік, перекритих кроквами, що являють собою правильний восьмикутник, абриси апсид хрестовокупольних храмів мають в основі правильний дванадцятикутник. При цьому у бокових апсид по чотири грані, а центральна в залежності від того, наскільки вона виступала на схід, мала п'ять (як у храмі № 21 в Херсонесі і в церкві с. Лаки) або сім (як у храмі Іоанна Предтечі в Керчі). Для храмів хрестовокупольного типу гранність апсид є ознакою більш пізнього будівництва порівняно з тими, що мають напівкруглі апсиди.

Церкву Іоанна Предтечі було датовано за написом на мармуровій колоні VIII ст. Проте О. І. Домбровський, що досліджував фресковий живопис її стін, і О. І. Комеч, який проводив стилістичний аналіз споруди, вважають, що вона належить до другої половини XIII — початку XIV ст. Храми № 9 та 34 в Херсонесі датуються за результатами розкопок X — XI ст., а № 21 — XIII ст.¹⁷

Однонефні каплиці — найчисельніші культові споруди середньовічного Криму — мають дуже просту планувальну структуру. До однокамерного основного об'єму прямокутної в плані форми прилягає зі східного боку апсида, у більшості випадків напівкругла і лише іноді п'ятигранна (на основі правильного дванадцятигранника) за обрисом.

¹⁴ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1902 г. // ИАК.— СПб, 1904.— № 9.— С. 1—62; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1897 г. // ОАК за 1897 г.— СПб, 1900.— С. 97—113.

¹⁵ Домбровский О. И. Отчет о раскопках «Храма с ковчегом» 1954 г. // Архив ГХМ.— Дело № 702.— С. 19, 20; Домбровский О. И. Отчет о полевых археологических исследованиях Загороднего храма в Херсонесе за 1953 г. // НА ИА АН СССР.— № 911.— С. 73—76.

¹⁶ Мыц В. А. Отчет о раскопках у подножья Мангула в 1981 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1981/13.— С. 10—13.

¹⁷ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес // МИА.— 1950.— Вып. 17.— С. 233, 235, 238.

За матеріалами розкопок споруди такого типу були поширені головним чином після IX ст. і продовжували будуватися до найпізніших часів.

Основні особливості конструктивного вирішення архітектури середньовічних споруд зводяться до методів влаштування перекриттів і техніки мурування.

Дерев'яні перекриття того часу не збереглися і про їх наявність можна лише судити, виходячи з характерних особливостей плану — відносно малої товщини несучих стін порівняно до прогону перекриттів. У базиліках, перекритих кроквами, це співвідношення становить приблизно 1 : 10. У спорудах, перекритих склепіннями, відношення товщини стін до прогону, мабуть, точно регламентувалося будівельними нормами того часу, оскільки прогони перекриттів завжди становлять 3, 4, 5 або 6 товщини стін.

В однефних храмах не дуже великих розмірів і висоти до п'яти склепінь відношення товщини стіни до прогону становить 1 : 6, 1 : 5 або, 1 : 4. В хрестоподібних храмах, які значно вищі, це відношення дорівнює 1 : 5, 1 : 4 або 1 : 3. У базиліках зі склепами, основне зусилля розпору, створюване склепінням найширшого головного нефа, частково гаситься масивністю стовпів і передається на зовнішні стіни через склепіння малих нефів, тобто результуюче зусилля від розпору склепінь головного і бокових нефів гаситься опором зовнішніх стін і стовпів. У Партенітській базиліці, наприклад, товщина стін і стовпів становить 1 : 6 прогону головного і 1 : 3 бокових нефів. У хрестовокупольних хра-

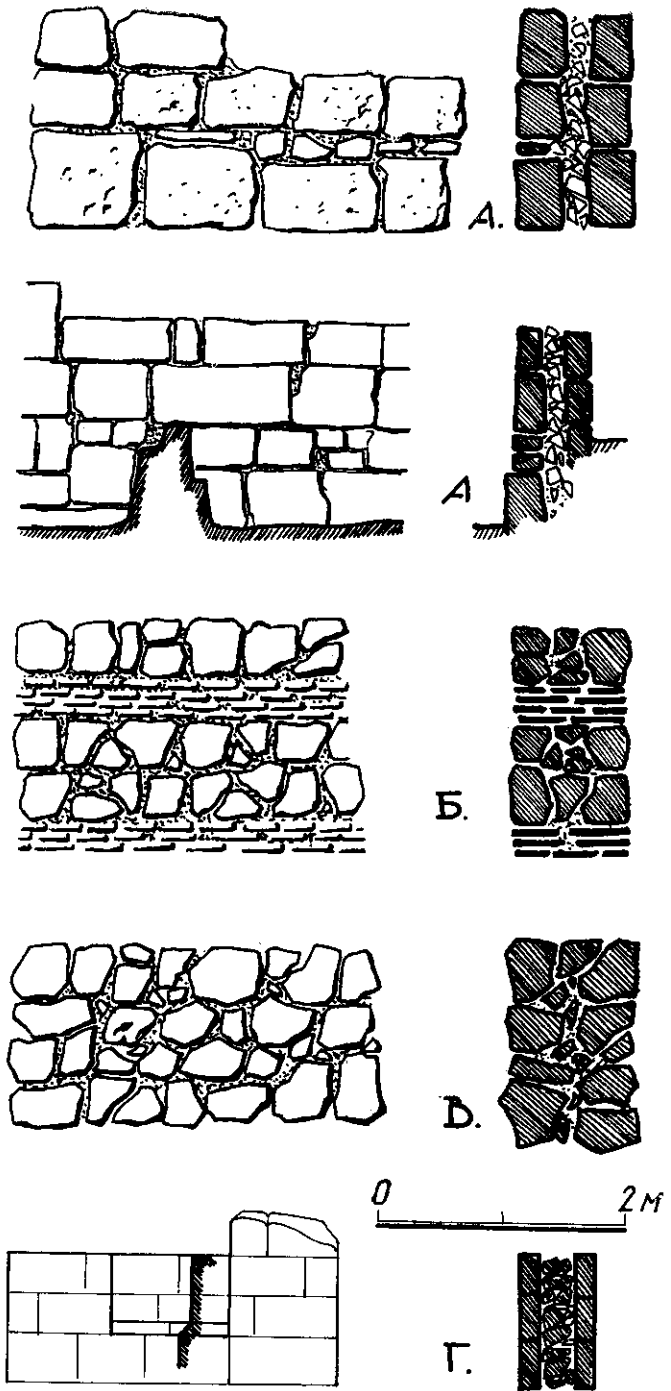

Рис. 2. Техніки мурування: а) квадратне, б) «opus mixtum», в) просте іррегулярне, г) облицювальна.

мах основний розпір створюється підпружними арками підкупольного квадрата. Він частково сприймається підкупольними стовпами і передається на зовнішні стіни, як правило, посилені у місцях перетину з осями підкупольних стовпів внутрішніми і зовнішніми пілястрами. Коли ж підкупольні стовпи спираються на мармурові колони, котрі не можуть протистояти горизонтальним навантаженням розпору підпружних арок, ці навантаження сприймаються лише зовнішніми стінами споруди. Відношення товщини бічних стін до прогонів підпружних арок у спорудах такого типу становить: 1 : 3 — 1 : 2.

Слід зауважити, що поширене уявлення про надмірну міцність товстих стін у стародавніх будівлях не відповідає дійсності. У всякому разі, відношення товщини стін до прогонів перекриттів у кримських спорудах практично точно відповідає параметрам, що рекомендувалися для склепінь півциркульних обрисів на початку нашого століття¹⁸.

Техніку мурування стін середньовічних будівель Криму можна представити такими типами (рис. 2)¹⁹.

I. Одношарові: а) «*просте іррегулярне*». Виконувалося з необробленого каміння неправильної форми, покладеного на місце без дотримання порядковки. У такому муруванні часто зустрічаються різноманітні елементи давніших будівель (лави античного театру, фусті колон, фрагменти карнизів і т. ін.), використані як будівельний матеріал. У літературі з археології Криму таке мурування отримало назву *бутового*.

б) «*opus mixtum*». Змішане мурування з укладеного рядами каміння неправильної форми, у кращому випадку злегка підтесаного з лицьового боку, з прошарками кількох рядів цегли як вирівнюючої кладки.

II. Тришарові: а) «*квадрове*». Однорядове орфостатне постелисте рядове дволицьове мурування, зовні викладене масивними тесаними блоками прямокутної форми, а з середини — забутоване. Каміні зовнішніх шарів досить грубо обтесані з усіх боків, товщина швів 1—3 см.

б) «*облицьовувальне*». Однорядне орфостатне постелисте рядове дволицьове мурування. Відрізняється від попереднього зовнішнім облицюванням з трохи менших за розмірами ретельно оброблених блоків. Зовні таке мурування після затвердіння розчину додатково оброблялося начисто. Щоб зменшити товщину швів, на зовнішній поверхні стіни при підтесуванні каменів застосовувався анафірозис: нижня і бічна поверхні кожного каменя підтесувалися під певним кутом, так що кожний камінь прилягав до нижнього і бічних лише вузькою зовнішньою кромкою. Ця кромка притиралася на місці перед укладанням блоку. Після остаточної обробки таке мурування сприймається як камінний моноліт.

Розглянемо застосування наведених технік мурування в монументальних спорудах середньовічного Криму.

Квадрове мурування трапляється в стінках базилік, причому базиліка на Мангупі і найбільш рання частина Ескі-Керменської складені цілком в цій техніці, а базиліки 35 року, на горбі, Західна та Східна в Херсонесі мають фрагменти такого мурування. Техніка «*opus mixtum*» застосована в обох центричних спорудах — Хрещальні і Чотириапсидному храмі. За допомогою такого мурування виконано також апсиду базиліки біля Володимирського собору (№ 28). Його фрагменти виявлено в базиліках 32 року та Уварівській. Просте іррегулярне мурування застосоване у Храмі з ковчегом, храмі на некрополі Мангупа і, напевно, в інших чотирьох хрестоподібних спорудах (збереглися їх невисокі стіни, тому не можна напевне визначити, чи були вони також складені в техніці «*opus mixtum*»).

При розкопках Загороднього храму К. К. Косцюшко-Валюжиніч

¹⁸ Залесский В. Г. Архитектура. Краткий курс построения частей зданий.— М., 1911.— С. 311.

¹⁹ Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // КСИА АН СССР.— 1981.— № 168.— С. 35—41.

знаходив уламки цегляного мурування, які вважав рештками прошарків цегли із стін храму. А. Л. Бертъе-Делагард, однак, припускав, що такі уламки могли належати цегляним склепінням або куполу²⁰.

Способом простого іррегулярного мурування створено також стіни двох хрестовокупольних храмів — Шестистовпового № 34 та 9, а також більшість однефних споруд.

Облицьовувальне мурування зустрічається в хрестовокупольних спорудах (храм № 21 в Херсонесі, церкви в с. Лаки та Іоанна Предтечі в Керчі) і однефному храмі (базиліка «Леонтія-Лаврентія» в Херсонесі).

Як бачимо, зв'язок певних систем мурування з відповідними архітектурно-планувальними типами споруд незаперечний. Отже, і концепція періодизації технік мурування, і характер їх розвитку багато в чому залежить від типологічної періодизації споруд. Якщо дотримуватись думки, як це робив А. Л. Якобсон, що хрестоподібні храми і центричні споруди, як і базиліки, відносяться до V—VI ст., доведеться визнати, що квадрове мурування, «*opus mixtum*» і просте іррегулярне мурування існували одночасно. Тоді неясно, чому квадрове мурування трапляється тільки в базиліках, «*opus mixtum*» — лише в центричних спорудах, а просте іррегулярне — лише в хрестоподібних храмах. Коли ж погодитися з тим, що хрестоподібні храми виникли не раніше X ст. (О. І. Домбровський), а центричні споруди збудовані пізніше хоча б тих базилік, в котрих існують фрагменти квадрового мурування, то виходить, що будівельні прийоми змінювалися в такій послідовності: квадрове мурування, успадковане будівельниками перших християнських споруд від античності, застосовувалося в період поширення базилік і було замінено технікою «*opus mixtum*», в якій збудована базиліка біля собору (№ 28) (можливо й кілька інших, де ряди цегли не збереглися), а також обидві центричні споруди. Надалі ця техніка замінюється простим іррегулярним муруванням, за допомогою якого збудовано хрестоподібні храми і ті хрестовокупольні, які відносяться до більш раннього періоду їх поширення, коли ще не було витонченого декору фасадів, а також більшість однефних храмів. Ймовірно, в цей же час способом простого іррегулярного мурування було відремонтовано і більшість базилік, масове руйнування яких за даними розкопок пов'язується з кінцем X ст.

В період поширення витонченого декору фасадів просте іррегулярне мурування замінюється в монументальних спорудах облицьовувальним, в техніці якого виконано частину хрестовокупольних споруд і деякі однефні храми.

За такої типологічної періодизації монументальної архітектури еволюція будівельних прийомів уявляється як їх послідовна зміна, що проходила досить незалежно від зміни типів споруд. Це здається значно вірогіднішим, ніж застосування кількох технік одночасно, оскільки вони (наприклад, квадрова і «*opus mixtum*») суттєво різняться за своїми економічними показниками, декоративними якостями і технічними характеристиками. Отже, незаперечним можна вважати застосування більш оптимального за даних конкретних умов будівельного прийому і відмов від решти, які поступалися новому за тими чи іншими показниками.

В монументальній архітектурі давнього Києва, наприклад, до XI ст. споруди зводилися в техніці «*opus mixtum*», що була запозичена у Візантії. Ця техніка потребувала значних трудових витрат, оскільки каміння доводилося завозити здалеку, цегла ж, що застосовувалася для вирівнювання шарів, була значно дешевшою. Використання техніки «*opus mixtum*» у Києві припинилося одразу ж після будівництва у 1132—1136 рр. першої суто цегляної споруди — церкви Богородиці Пирогощі²¹.

²⁰ Бертъе-Делагард А. П. Указ. соч. — С. 64—66.

²¹ Асеев Ю. С., Харламов В. О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 85.

Аналогічним чином у місцях, багатих на каміння (Володимир, Галич), форми візантійської архітектури продовжували розвиватися з використанням тих матеріалів, які були найбільш економічними для даного регіону.

Розглянемо методи проектування середньовічних зодчих Криму. Оскільки ці методи свого часу були професійною таємницею і тому не відображені в писемних джерелах, їх вивчення можливе лише на підставі аналізу обмірних креслень розкопаних споруд. Зараз висунуто дві принципово відмінні теорії щодо методів середньовічного проектування. Одна з них зводиться до того, що розміри споруд визначалися за допомогою геометричних побудов безпосередньо у природі — на будівельному майданчику²². За другою — проектування проводилося з використанням модульної системи, що надавала можливість розрахувати всі параметри споруди усно, або за допомогою примітивного ескіза²³.

Найбільш серйозна перешкода на шляху вивчення стародавніх методів побудови архітектурної форми — відсутність критеріїв оцінки достовірності тих або інших рішень, пропонувані дослідниками. Численні спроби здійснити такий аналіз на пам'ятках давньоруської архітектури привели, наприклад, до того, що різні дослідники, оперуючи геометричними побудовами на обмірних кресленнях однієї і тієї самої ж споруди, отримували різні результати. Тому, розкриваючи методи проектування середньовічних споруд Криму, спробуємо також з'ясувати правильність одержуваних результатів за допомогою елементарних понять теорії ймовірності. Як довели дослідження, всі наведені тут споруди було спроектовано за допомогою модульної системи. Ця система, дуже близька до системи саженой, відкритої Б. О. Рибаківим та І. І. Шевелевим при аналізі давньоруської архітектури, ймовірно, була прототипом давньоруських методів проектування.

Оцінка достовірності виконаних аналізів полягає в тому, що при будь-яких інших варіантах побудови розмірів даної споруди, наприклад, шляхом геометричної побудови (іраціональних числових відношень), збіг розмірів споруди з цілим числом модулів може бути лише випадковим. Інакше кажучи, якщо даний метод не був застосований насправді, то результати треба визнати випадковими і ймовірність такої випадковості можна розрахувати^{24*}.

²² Афанасьев К. Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими.— М., 1961.

²³ Шевелев И. Ш. Логика архитектурной гармонии.— М., 1972.— С. 127—131.

²⁴ Нейман Ю. Вводный курс теории вероятностей и математической статистики.— М., 1968.— С. 81—87.

* Оскільки всі середньовічні споруди мають будівельні похибки, то при розрахунку найбільша похибка між цілим числом модулів і натурним розміром споруди дає той діапазон розмірів на будь-якому відтинку прямої, який ми будемо вважати кратним цілому числу модулів, тобто в межах від $a(M-\Pi)$ до $a(M+\Pi)$, де a — будь-яке ціле число, M — розмір модуля, Π — розмір максимальної похибки.

Ймовірність збігу цілого числа модулів з одним випадковим розміром або ймовірність випадкового збігу будь-якого розміру з цілим числом модулів становить відношення суми відтинків, у межах яких ми вважаємо розміри кратними модулю до загальної довжини відтинка:

$$\frac{a(M+\Pi) - a(M-\Pi)}{M} = \frac{2\Pi}{M}$$

Як бачимо, це відношення подвійної максимальної похибки до розміру модуля. Якщо, наприклад, модуль дорівнює 100 см, а похибка — 15 см, то така ймовірність становить $\frac{30}{100} = 0,3$.

Ймовірність випадкового збігу одночасно кількох розмірів буде дорівнювати ймовірності одного розміру, зведеної до ступеня, що дорівнює їх кількості. Коли йдеться про розміри споруди, від загальної кількості розмірів, що збігаються, віднімаємо одиницю, зважаючи на те, що для одного з розмірів ми з точки зору формальної логіки підбираємо модуль, якому він дорівнює або кратний, а всі інші можуть або збігатися з ним або ні.

Таким чином, ймовірність збігу для двох розмірів дорівнює $0,3^{2-1} = 0,3$; для трьох $0,3^{3-1} = 0,09$; для чотирьох — $0,3^{4-1} = 0,027$; для шести $0,3^{6-1} = 0,00243$ і т. д. Іншими словами, випадковий збіг, наприклад, шести розмірів з цілим числом

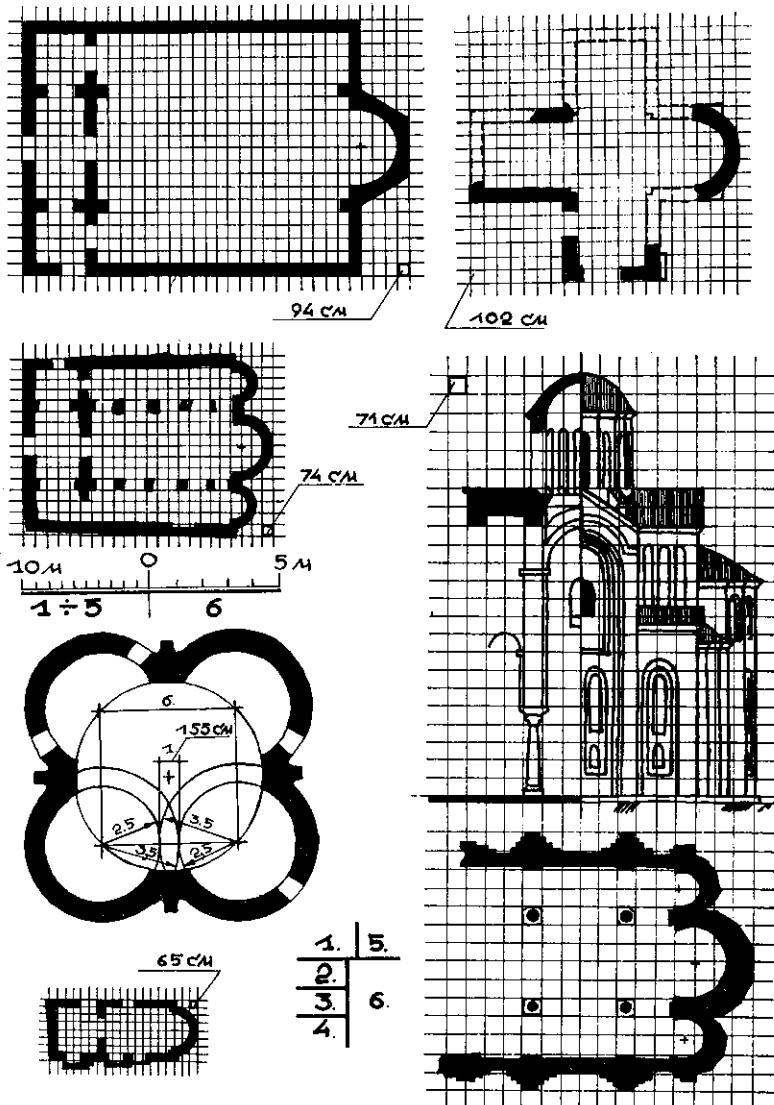

Рис. 3. Схеми модульної побудови: 1. Базиліка на Мангупі, 2. Партенійська базиліка, 3. Чотириапсидний храм, 4. Храм з аркасоліями, 5. Храм під собором, 6. Церква Іоанна Предтечі (№ 3—5 знаходяться в Херсонесі).

модуль, рівних 100 см у межах похибки до 15 см, може трапитися менш, ніж у трьох випадках з тисячі. При цьому підсумовувати слід не всі розміри, а лише ті, котрі ніяк не обумовлюють один одного і залежать лише від волі зодчого. Наприклад, розміри двох бічних нефів, апсид і т. д., які повинні бути однаковими за принципом симетрії, слід враховувати як один розмір.

Незалежними один від одного розмірами плану базиліки на Мангупі є товщина стін, прогони бічних нефів, нартекса і головного нефа, довжина залу, внос апсиди і внос контрфорсів — всього 7 розмірів. При найбільшій похибці в 17 см ймовірність випадкового збігу даних розмірів з цілим числом модулів становить $(34 : 94)^6 = 0,002$ або два випадки з тисячі. Як бачимо, ймовірність випадковості надзвичайно мала.

Ступінь ймовірності випадкового збігу розмірів Партенійської базиліки з цілим числом модулів при найбільшій похибці 15 см становить $(30 : 75)^9 = 0,000025$; для чотириапсидного храму в Херсонесі — $(20 : 155)^2 = 0,016$; для храму під Володимирським собором у Херсонесі — $(30 : 101)^3 = 0,027$; для храму з аркасоліями у Херсонесі — $(20 : 65)^4 = 0,007$.

Оскільки число розмірів храму Іоанна Предтечі в Керчі, що збігається з цілим числом модулів, при максимальній похибці 12 см дуже велике, ймовірність їх випадкового збігу не підраховується.

Розглянемо на прикладі Мангупської базиліки модульну побудову планів базилік, перекритих кроквами (рис. 3, 1). Виявлення модуля, на основі якого побудований план споруди, зводиться до визначення найбільшого спільного кратного розмірів, необхідних для побудови плану (на папері або в натурі). Для споруд, в основі планування яких лежить прямокутник, тобто для всіх, крім центричних, що мають в основі плану коло, це поздовжній і поперечний ланцюжки розмірів. Для базиліки на Мангупі, наприклад, модуль якої 94 см, поздовжній ланцюжок розмірів, що включає товщину стіни нартекса, прогон нартекса, товщину стіни залу, довжину залу, товщину стіни біля апсиди, винос апсиди і товщину стіни апсиди відповідно представлений цифрами 1, 4, 1, 21, 1, 3, 1. Поперечний ланцюжок розмірів, що охоплює товщину бічної стіни, прогон малого нефа, товщину стіни головного нефа по контрфорсам, фланкуючим ряди колон, прогон головного нефа і далі в зворотньому порядку (бо план симетричний відносно поздовжньої осі) має відповідно: 1, 4, 1, 8, 1, 4, 1. Лишається додати, що виноси фланкуючих ряди колон контрфорсів дорівнюють модулю, прорізи дверей проти головного нефа — 2 модулям, а проти бічних — по 1,5 модуля. Аналогічним чином побудовані плани всіх базилік цього типу за винятком Ескі-Керменської, де модуль дорівнює 62,5 см. Розміри модуль базилік перебувають у межах 91—94 см.

Цікаво, що поперечні розміри цих споруд коливаються у невеликих межах: прогін головного нефа — від 9 до 10 і лише в Уварівській базиліці 12 модулів, а малих нефів — 3 або 4 модулі. Тимчасом поздовжні розміри мають значно більші межі — 20÷50 модулів, що говорить про конструктивне обмеження поперечних розмірів прогонами кроквяних перекриттів. Як бачимо, потрібна площа базилік і їх місткість регулювалися головним чином завдяки зміні їх довжини.

Перекрита склепінням базиліка в Партенітах (рис. 3, 2) побудована за допомогою модуля 74 см, котрий, як і в базиліках, перекритих кроквами, дорівнює товщині її стін. Прогони головного і бічних нефів базиліки дорівнюють 6 і 3 модуля, що визначає відношення товщини стін до прогону (основний параметр для розрахунку конструкції склепін), яке дозволяє перекрити споруди склепіннями.

Принцип побудови плану центричних споруд найпростіше і найлаконічніше використаний в Чотириапсидному храмі в Херсонесі (рис. 3, 3). Центри чотирьох півкіл, що утворюють контури плану храму, лежать в кутах квадрата зі стороною 6 модулів. Внутрішні та зовнішні діаметри цих півкіл відповідно дорівнюють 5 та 7 модулів. Діаметр кола, що є основою центрального купола, проходить через центри півкіл і дорівнює діагоналі квадрата зі стороною 6 модулів по 155 см. План можна викреслити за допомогою лише трьох розмірів: відстані між центрами півкіл, їх зовнішнього та внутрішнього радіусів.

Аналогічним чином побудований і план Хрещальні поблизу Уварівської базиліки. Тут застосовано модуль, що дорівнює 74,4 см.

Хрестоподібні споруди також мають дуже схожі схеми модульної побудови планів. Відношення товщини стін, майже завжди рівної модулю, до прогону склепін відгалужень хреста у цих спорудах становить 1 : 3; 1 : 4 або 1 : 5, залежно від висоти споруди. Довжина відгалужень хреста конструктивно не залежить від інших розмірів і варіюється у широких межах. Храм під Володимирським собором у Херсонесі (рис. 3, 5), наприклад, має довжину західного відгалуження хреста і ширину відгалужень хреста — по 7 модулів, інших — по 6, а товщина стін — 1 модуль.

Цікаво, що всі хрестоподібні храми крім прибудови до Західної базиліки мають модулі від 99 до 102 см, що робить небезпідставним припущення про один і той самий розмір.

Однонефні храми були найпростішими за характером побудови плану. Товщина їх стін, що дорівнювала модулю, становила 1 : 6; 1 : 5; або 1 : 4 прогону склепін (залежно від висоти до їх п'ят). У цих спорудах використані головним чином три розміри модулів: 62—65, 70—

71 і 76—78 см. Храм біля підніжжя гори Мангуп і двоапсидний у Сотері — 76—78, храм на площі біля Східної базилики і з аркасоліями в Херсонесі — 62—65, храм 58 року і біля базилики на горбі в Херсонесі — 70—71 см.

Храм з аркасоліями (рис. 3, 4) побудований за допомогою модуля 65 см, рівного товщині його стін, прогін склепів 6, довжина залу до центру апсиди — 9, довжина нартекса 5 модулів.

Розглянемо модульну побудову хрестовокупольних споруд на прикладі єдиного, який повністю зберігся і не зазнав значних перебудов,— храму Іоанна Предтечі в Керчі (рис. 3, 6). Він дає можливість прослідкувати зв'язок розмірів плану з вертикальними розмірами. Товщина його стін від зовнішньої до внутрішньої грані пілястри дорівнює 2 модулям (по 71 см), а товщина самої стіни разом з виносом внутрішньої пілястри — модулю. Ширина бічних нефів від граней внутрішніх пілястр до баз колон становить 2 модуля; розмір баз колон і, що більш суттєво, товщина стін, які спираються на ці колони, — модуль; ширина підкупольного квадрата по гранях баз колон — 4 модулі. Внутрішній діаметр малих апсид дорівнює 2, а великої — 4 модулі. Відстань від східної пари колон до заплічок дорівнює 2, а ширина внутрішніх пілястр — 1 модулю.

Якщо прийняти за позначку нуля рівень первісної підлоги, що відповідає рівневі чокола, то позначка верху купола становитиме 23 модулі, карнизу барабана — 21, верху вікон барабана — 20, низу барабана і гребенів даху — 17, а карниза рукавів хреста — 15 модулів. Позначка верху капітелі підкупольної колони становить 5, п'ят підпружних арок, що несуть склепіння кутових приміщень — 8, а їх шелиг — 9 модулів. Позначка п'ят підпружних арок, четверика — 12,5, а їх повна висота 15 модулів. Решта хрестовокупольних споруд у Херсонесі має аналогічні модульні побудови планів: 125 см в Шестистовповому храмі, 32 — у Храмі № 9 і 38,4 — в храмі № 21²⁵.

Розміри модулів середньовічних споруд Криму відповідають мірам довжини, що були поширені у Візантійській імперії²⁶. Однак питання конкретної локалізації виникнення кожного розміру у певних регіонах, що мали метрологічні відмінності, не може бути вирішено однозначно, оскільки відмінності між конкретними розмірами, на підставі яких виведені середні значення для кожного регіону, коливаються у значних межах, іноді більших, ніж відмінності між середніми значеннями мір в різних регіонах*.

Розміри більшості наведених модулів досить точно збігаються з мірами, що використовувалися зодчими Давньої Русі²⁷. Наприклад, «сажень без чети» (198 см) близький двом модулям 99—103 см, «малая сажень» (154 см) — двом модулям 74—77 см, «великая косая сажень» (249 см) — двом модулям 125 см, або чотирьом 62 см. Безсумнівно, такий збіг не випадковий, — давньоруська система вимірів і проектування монументальних споруд була, напевне, запозичена у Візантії разом з релігією, архітектурним типом споруд і технікою мурування.

²⁵ Романчук А. И., Лосицкий Ю. Г., Квартал XIII—XVIII северного района Херсонеса в XI—XIII вв. // Античная древность и средние века.— Свердловск, 1985.— С. 115—120.

²⁶ *Shilbach E.* Byzantinische metrologie.— München, 1970.—S. 13—55.

* Наприклад, модуль 99—103 см може бути прирівняний до половини «KANNA» іпрени (203—195,7), Родосу (198—195,7), Кларенци (213—204,5); модуль 38,4 см — до половини загальновізантійської «ВНМА» (78,1), «ПНХОС» Родосу (76,9), Дирахіуму (78,5) і Негропону (76,5); модуль 71 см — до третини «KANNA» Кларенци (213—204,5), Патрасу (212,6), загальновізантійських «ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΡΓΚΙΑ» та «ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΟΡΓΚΙΑ» (216,7 і 210,8). Коливання розмірів модулів 90—94, 74—77, 31—33 см в цілому відповідають 3, 2,5 і 1 «ΠΟΥΣ» (футу), розмір якого становить 30,8 — 31,6 см. Цікаво, що розміри грецьких футів (ΠΟΥΣ) були визначені шляхом аналізу розмірів базилик Археопоетос у Фессалоніках, Іоанна Хрестителя в Константинополі, церков Сергія і Вакха та Ірини в Константинополі, Іоанна в Ефесі та базилик «Α» в Філіппі.

²⁷ Шевелев И. Ш. Указ. соч.— С. 127.

Хоча в цілому зв'язок розміру модуля з типом споруди незаперечний, застосування в деяких випадках одного модуля для споруд різних типів дає підставу гадати, що використання того чи іншого модуля визначалося будівельною традицією і еволюція розміру модуля (як і техніки мурування) певною мірою незалежна від еволюції архітектурно-планувального типу споруд.

Повернемося до періодизації архітектурно-планувальних типів споруд. Якщо базиліки, хрестоподібні та центричні споруди побудовані одночасно (V—VI ст.), то доведеться визнати, що модулі 90—94, 99—103 і 74—77 см використовувалися в один і той же час, причому кожен для свого типу споруд (як і різні техніки мурувань, а також різні методи побудови планів). В такому випадку ми не зможемо знайти в архітектурі Криму протягом кількох століть будь-яких ознак еволюційних змін, що аж ніяк не узгоджується з характером розвитку архітектури тих регіонів, де історія будівництва добре відома.

Коли ж припустити, що базиліки, перекриті кроквами, центричні споруди і базиліки, перекриті склепіннями, хрестоподібні і хрестовокупольні храми єдбивають послідовні етапи розвитку монументальної архітектури регіону, можна одержати картину еволюції планувальних типів, техніки кладки і розмірів модулів — трьох основних параметрів архітектурно-будівельної характеристики споруд.

Для наочності ці параметри розглянутих споруд зведені в таблицю (рис. 4). Спробуємо пов'язати пропоновану послідовність зміни типу планування, техніки мурування і розмірів модулів монументальних споруд середньовічного Криму з картиною загальноісторичного розвитку регіону.

Процес християнізації Херсонеса, що почався у V і продовжувався до середини VI ст., супроводжувався підйомом економіки і карбуванням власної монети. Вірогідно, саме тоді були збудовані всі базиліки, перекриті кроквами, що мають модуль рівний 3-м грецьким футам. Переважна більшість цих споруд (12) розташована саме в Херсонесі — центрі християнізації, у прилеглих до нього Мангупі і Ескі-Кермені — всього по одній. Як бачимо, місткість і кількість таких споруд набагато перевищували потреби самого Херсонеса і були розраховані на прийом великих мас християн, що прибували до міста.

Стіни базилік мають фрагменти різних технік мурування, але саме квадратне мурування, що прийшло до раннього середньовіччя з античності, зустрічається лише в цьому типі споруд. Тому не безпідставно можна припустити, що або всі споруди такого типу були первісно складені за цією технікою, або зміна будівельного прийому відбулася під час поширення базилік.

Базиліки, перекриті склепіннями, представлені лише двома спорудами поза межами самого Херсонеса. Аналогічні одній із них (друга погано збереглася) за розміром модуля — дві центричні споруди Херсонеса, — певно були збудовані в один і той же час. Будівництво цієї невеличкої групи споруд з модулями 2,5 або 5 грецьких футів, найпевніше, відноситься до часу виходу Херсонеса з економічної кризи і поживлення будівельної діяльності наприкінці VIII — початку IX ст. Характерно, що поза межами міста були збудовані базиліки, тобто споруди, призначені для служби, а в самому Херсонесі — Хрещальня та меморій, що ніби доповнювали уже існуючу архітектуру, і з відбудови якої, безумовно, мало початися поживлення будівельної діяльності міста.

Розквіт будівельної діяльності, насамперед зведення шести хрестоподібних храмів, мабуть, розпочався незабаром після побудови центричних споруд, оскільки прибудова до Західної базиліки має модуль 2,5 фути, як і Хрещальня біля Уварівської базиліки. Вірогідно, що це була перша будова хрестоподібного типу, тому що всі інші мають модуль 99—103 см, який ніде більше не повторюється. Оскільки всі центричні споруди зведені у техніці «*opus mixtum*», а погана збереженість більшості з хрестоподібних споруд не дає точного уявлення про техніку

їх мурування, вірогідні два варіанти: або всі хрестоподібні споруди збудовані у простій іррегулярній техніці, як і Храм з ковчегом, або зміна будівельної традиції відбулася у період поширення цього типу споруд і частина їх мала мурування «*opus mixtum*».

Час будівництва хрестоподібних споруд, певно, збігається з розвитком економіки Херсонеса — X—XI ст., — що підтверджують і останні дослідження Храму з ковчегом і Загороднього (8, 10). Споруд хрестовокупольного типу мало. Дві з них — Шестистовповий храм і храм № 9

ТИПИ СПОРУД	ПЛАНУВАЛЬНІ СХЕМИ, ХАРАКТЕРНІ ЕЛЕМЕНТИ ПЛАНІВ	КЛАДКА			РОЗМІР МОДУЛЯ, СМ/ФУТ	НАЗВИ СПОРУД	ПЕРІОДАЦІЯ ТИПІВ СПОРУД
		КВАДРОМ « <i>opus mixtum</i> »	ПРОСТА ОБЛІЦЦЮВ.	ПІВНОГТИ X—XI			
ВАЗИЛИЦЬ ПЕРЕКРИТІ КРОКВАМИ		■	■	■	93 / 3	НА МАНГУПІ	V-VII
		■	■	■		35 РОКУ	
		■	■	■		УВАРІВСЬКА	
		■	■	■		ЗАХІДНА	
		■	■	■		СХІДНА	
		■	■	■		НА ГОРБІ	
		■	■	■		32 РОКУ	
		■	■	■		ПІВНІЧНА	
ЦЕНТРИЧНІ		■	■	■	155; 75 / 5; 2,5	ХРЕЩАЛЬНЯ	VIII - IX
		■	■	■		ЧОТИРНАПСИДНИЙ ХРАМ	
СКІЛІНЧАСТІ ВАЗИЛИЦЬ		■	■	■	155; 75 / 5; 2,5	ПАРТЕНІТСЬКА	VIII - IX
		■	■	■		ТЕПСЕНЬСЬКА	
ХРЕСТОПОДІБНІ		■	■	■	101-103	ПРИБУДОВА ДО ЗАХІДНОЇ БАЗ.	X - XI
		■	■	■		ПРИБУДОВА ДО СХІДНОЇ БАЗ.	
		■	■	■		ЗАГОРОДНІЙ ХРАМ	
		■	■	■		ХРАМ ПІД СОБОРОМ	
		■	■	■		ХРАМ З КОВЧЕГОМ	
ХРЕСТОВО- КУПОЛЬНІ		■	■	■	125/4 32/1	ШЕСТИСТОВПНИЙ ХРАМ	XI - XII
		■	■	■		ХРАМ №9	
		■	■	■		ХРАМ №21	XII - XIV
		■	■	■		ІОАННА ПРЕДТЕЧІ В КЕРЧІ	

Рис. 4. Таблиця послідовності змін архітектурно-планувальних типів, техніки мурування і розміру модуля монументальних споруд середньовічного Криму.

у Херсонесі, як уже зазначалося, мали нерозвинений декор фасадів і були збудовані із застосуванням модулів 125 і 32 см (4 і 1 грецькі фути) не пізніше XII ст.²⁸ Три інші храми — храм № 21 в Херсонесі²⁹, церква Іоанна Предтечі в Керчі та церква в с. Лаки (не збереглася і не була ретельно обміряна) мають витончений декор фасадів і відповідне йому облицьовувальне мурування. Їх побудова датується XIII—XIV ст.

Однорядні храми Криму — найпростіші та найчисельніші культові споруди. Їх планування, певно, не зазнавало істотних змін протягом всього часу їх будівництва. В досліджених спорудах цього типу встановлено головним чином три види модулів (76—77, 62—65 і 71 см), що відповідають модулям споруд, збудованих після VIII—IX ст. Техніка мурування їх стін переважно проста іррегулярна, нерідко на глиняному розчині і лише у деяких випадках облицьовувальна («базиліка Леонтія-Лаврентія»). Датується VIII—XII та XIII—XV ст.

Таким чином, еволюційний розвиток монументальної архітектури середньовічного Криму є результатом послідовних змін у кожному з трьох головних компонентів архітектурно-будівельної характеристики, певною мірою не залежних один від одного, — архітектурно-планувального типу, техніки мурування та розміру модуля.

Порядок зміни цих характеристик з V по XV ст. уявляється таким: 1. Архітектурно-планувальний тип: а) базиліки, перекриті кроквами; б) центричні споруди і базиліки, перекриті склепіннями; в) хрестоподібні споруди; г) хрестовокупольні споруди.

2. Техніка мурування: а) квадрове; б) *opus mixtum*; в) просте іррегулярне; 2) облицьовувальна.

3. Розміри модулів: а) 91—94 см (3 фути); в) 74—77 см (2,5 фути); в) 99—103 см; г) 32 або 125 см (кратні 1 футу); д) 38, 71 см.

Ми не торкаємося тут питання генезису архітектури як однієї з найважливіших складових матеріальної культури. Проте досить вірогідно, що для його правильного розуміння архітектуру середньовічного Криму слід розглядати як результат взаємодії трьох відносно незалежних складових, кожна з яких має свої причини виникнення, генезис та еволюцію розвитку.

Ю. Г. Лосицкий

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ТИПОЛОГИИ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО КРЫМА

В статье рассматриваются вопросы развития монументальной архитектуры средневекового Крыма с V по XV век. Анализ эволюционных процессов проводится при помощи исследования трех основных архитектурно-строительных характеристик сооружений: объемно-планировочного типа, техники кладки и модульного построения (метрологической основы определения размеров). Каждая из этих характеристик имеет достаточно независимый характер развития, обусловленный взаимодействием многих внешних причин и внутрирегиональных условий. Их комбинация и определяла в основном особенности архитектуры византийской Таврики в тот или иной период ее развития. На основании сопоставления этих характеристик делается попытка глубже понять эволюционные процессы в архитектуре и более точно определить хронологические границы распространения различных типов сооружений.

На многих примерах проводится анализ древних методов определения средневековыми зодчими размеров и пропорций сооружений. Поскольку в настоящее время единой точки зрения на этот вопрос нет, предлагается метод проверки современных представлений о древних методах проектирования при помощи теории вероятностей.

²⁸ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес. — С. 231—235.

²⁹ Там же. — С. 238; Анайлов Д. В. Развалины храмов // Памятники средневекового Херсонеса. — М., 1905. — Вып. 1. — С. 122.

ON THE PROBLEM OF EVOLUTION OF THE MONUMENTAL
ARCHITECTURE TYPOLOGY IN THE MEDIEVAL CRIMEA

The paper embraces problems on the development of the monumental architecture of the medieval Crimea from the 5th to the 15th cent. An analysis of the evolutionary processes is carried out by means of examination of three main architectural-engineering characteristics of constructions: volume-planning type, masonry technique and module building (a metrological basis for determination of dimensions). Each of the above characteristics possesses a sufficiently independent pattern of development due to interaction of many external reasons and intraregional conditions. And it was their combination that has determined peculiarities of the Byzantine Taurika in either period of its development. Proceeding from the comparison of these characteristics an attempt is made to comprehend more deeply evolutionary processes in the architecture and to determine more precisely chronological boundaries of distribution of different types of buildings. Ancient methods used by medieval architects to determine dimensions and proportions of buildings are analyzed through many examples. As there is no common view on this problem at present, it is suggested to verify modern conceptions about ancient methods of design by means of the theory of probabilities.

Одержано 20.02.88

Літописна повість про хрещення Русі

© П. П. Толочко

В основі дослідження — проблема вибору віри Володимиром Святославичем напередодні офіційного хрещення Київської Русі 988 р. Аналіз писемних джерел, а також історичної ситуації 80-х років X ст. показує, що є достатньо підстав з довірою ставитись до свідчень «Повісті временних літ» з цього питання.

Літописна повість про хрещення Русі, викладена в статтях 986—988 років «Повісті временних літ», має велику історіографію. Її, тою чи іншою мірою, торкались практично всі історики Київської Русі, у тому числі і церковні. Спектр суджень про неї надзвичайно широкий: від беззастережного визнання істинності розповідей літопису про вибір віри Володимиром Святославичем до повного заперечення, оголошення їх благочестивим вимислом, поємою на зразок старовинних духовних містерій.

Характерно, що полярні думки з цього питання висловлені церковними істориками. Митрополит Макарій намагався обґрунтувати тезу, що в літописній повісті про переговори Володимира з послами Волзької Булгарії, Німеччини, Хозарії, Риму, Візантії немає нічого такого, що суперечило б історичній дійсності, викликало недовіру¹. Натомість проф. духовної академії Є. Голубинський оголосив повість вигадкою літописця (грека за походженням), казкою, з якою час розпрощатись серйозній науці².

Не можна сказати, що «серйозна наука» пішла за заклик Є. Голубинського, але те, що він справив певний вплив на наступних дослідників цього питання, безперечно. Н. М. Нікольський вважав, що своїм визнанням розповідей літопису і «Житія» Володимира вимислом, який не має жодної зернини історичної істини, церковний історик Є. Голубинський виявив неабияку мужність³. «Мужність» же Є. Голу-

¹ Макарій. История русской церкви.— СПб, 1868.— Т. 1.— С. 93—295.

² Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 105—143.

³ Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.— С. 21.